

УДК94(477.51)''18/19'':061

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ ТОВАРИСТВА УКРАЇНИ: ТЕРИТОРІАЛЬНЕ ОХОПЛЕННЯ В ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (кінець XIX – початок XX ст.)

Оксана СИЛКА

Національний університет харчових технологій,
кафедра гуманітарних дисциплін
вул. Володимирська 68, 01601 Київ, Україна
e-mail: o_medalieva@ukr.net

Розглянуто мережу сільських добровільних громадських статутних організацій України кінця XIX – початку XX ст. – сільськогосподарських товариств. Такі об'єднання, разом з іншими громадськими організаціями, входили до т.зв. “третього сектора”, який забезпечував процеси формування громадянського суспільства в Російській імперії. Стверджується про необхідність перегляду усталених статистичних даних щодо кількості цих організацій. На основі проведеного ретельного аналізу кількісно-територіального представництва, введено до наукового обігу нові, уточнені та збільшені статистичні дані.

Ключові слова: громадянське суспільство, громадська організація, сільське товариство, сільськогосподарське товариство, Чернігівська губернія.

Історія сільськогосподарських товариств України – це історія сільської громадської ініціативи, яка ставила перед собою завдання побороти архаїчність в аграрному секторі. Ця історія, з одного боку, є складовою загальноукраїнського і загальноімперського процесу заснування статутних об'єднань, і з другого – необхідною ознакою формування громадянського суспільства в Російській імперії на початку XX ст. Предметом студії є лише ті статутні сільськогосподарські товариства (далі – СГТ), які були підзвітні Головній управі землеустрою і землеобробітку (до 1905 р. – міністерству землеобробітку і державного майна). Не беремо до уваги сільськогосподарські кооперативні організації (товариства, артіль, гуртки), що підпорядковувалися Відділові сільської економіки і сільськогосподарської статистики або Управі у справах дрібного кредиту.

У період виникнення і активної діяльності СГТ, місцева поступова громадськість сама розмежувала згадані вище дві групи сільськогосподарських об'єднань: “головна мета сільськогосподарських товариств визначається як агрокультурна та просвітницька; проведення комерційних заходів не повинно займати першого місця у їхній діяльності”¹. Як засвідчив історичний розвиток подій, найперше завдання СГТ – запроваджувати до селянського агрокультурного середовища прогресивних наукових знань, організувати дослідні і показові ділянки, станції позички сільськогосподарського реманенту і техніки тощо.

¹ “Губернский земский экономический совет”, *Земский сборник Черниговской губернии*, No.12, (1911): 191-237.

Участь у кооперативному русі виявилася побічним напрямом у їхній діяльності. Обсяги закупівлі та реалізації сільськогосподарської продукції, які ми зафіксували в незначній кількості СГТ, як правило, у великих за числом членів і масштабами діяльності повітових й губернських об'єднаннях. “Сільськогосподарське товариство повинно бути джерелом чистої сільськогосподарської та кооперативної культурно-просвітницької діяльності. Воно повинно мати заплідні пункти, випозичальні станції, музеї, бібліотеку, організовувати читання, бесіди тощо”, – такими прагнули бачити СГТ на початку ХХ ст.²

Традиційно вважається, що першим сільськогосподарським товариством в Російській імперії було Імператорське Вільне економічне товариство (м. Санкт-Петербург, 1765 р.). Друге виникло лише через 31 рік – Ліфляндське загальнокорисне економічне товариство (м. Дерпт, 1796 р.), першим “українським” товариством вважається імп. Товариство сільського господарства Південної Росії (м. Одеса, 1828 р.). Тенденцію створювати нові СГТ в Російській імперії фіксуємо вже в другій половині ХІХ ст. Таке піднесення є лише кількісним показником, але ж ніяк не якісним, зважаючи на територіяльні розміри держави. І вже масовим явищем СГТ стали, коли було запроваджено спрощений механізм реєстрації сільськогосподарських об'єднань 1898 р. (“Типовий статут для місцевих сільськогосподарських товариств”).

Щодо кількісних показників системи СГТ у Російській імперії, ситуація виглядає так. Головна управа землеустрою і землеобробітку щорічно, починаючи від 1900 р., друкувало “Списки” СГТ³, “Списки” сільських фінансових і громадських організацій⁴, “Довідкові відомості” про СГТ⁵ тощо. На підставі

---

² А. Никаноров. “Взаимоотношение кредитных товариществ, сельскохозяйственных товариществ и сельскохозяйственных обществ”, *Хлебобор.* No.8 (1914): 357-360.

³ *Список сельскохозяйственных обществ: (Сост. по 1 июля 1898 г.)*. (Санкт-Петербург, 1898); “Список сельскохозяйственных обществ (составлен по 1 июля 1898 года)”, *Известия Министерства земледелия и государственных имуществ*, No.33, (1898): 1–14; *Список сельскохозяйственных обществ*. (Санкт-Петербург, 1900); *Список сельскохозяйственных обществ*. (Санкт-Петербург, 1902); *Список сельскохозяйственных обществ*. (Санкт-Петербург, 1904); *Список сельскохозяйственных обществ: (По сведениям Деп. земледелия к 1-му янв. 1908 г.)*.(Санкт-Петербург, 1909); *Список сельскохозяйственных обществ, возникших в 1904 году*. (Санкт-Петербург, 1905); *Список сельскохозяйственных обществ, возникших в 1905 году*. (Санкт-Петербург, 1906).

⁴ *Список учрежденных по Главному управлению землеустройства и земледелия сельскохозяйственных товариществ, артелей и других кооперативных организаций на 1 января 1913 г.* (Санкт-Петербург, 1913); *Список учрежденных по Главному управлению землеустройства и земледелия сельскохозяйственных товариществ, артелей и других кооперативных организаций на 1 января 1914 г.* (Санкт-Петербург, 1914).

⁵ *Справочные сведения о сельскохозяйственных обществах. Адрес-календарные сведения к весне 1911 года*. (Санкт-Петербург, 1911); *Дополнительный выпуск адрес-календарных сведений к 1 сентября 1912 года*. (Санкт-Петербург, 1912); *Справочные сведения о сельскохозяйственных обществах. Адрес-календарные сведения по данным на 1915 год*. (Петербург, 1916); *Дополнительный выпуск адрес-календарных сведений к 1 января 1917 года*. (Петербург, 1917).

аналізу змісту цих та інших подібних видань, дослідники володіють загальною, але не повною інформацією про динаміку виникнення СГТ у хронологічному та територіальному вимірах. Пропоновані відомості складено на підставі первісної звітної документації СГТ, яка надходила до Головної управи. Опрацювання групи статистичних матеріалів т. зв. губернського і повітового рівнів засвідчило, що далеко не кожне СГТ спрямовувало обов'язкову документацію до Санкт-Петербурга. Цей факт підтверджують і висновки організаційного комітету Загальноросійської виставки, яка відбулася в Києві 1913 р. Наприклад, в результаті проведеної підготовчої роботи для створення відповідних грам, із анонованих чинних на 1 січня 1913 р. 3792 СГТ, організатори виставки не змогли встановити час виникнення 986 СГТ, що становило 26% об'єднань⁶. На нашу думку, це істотно впливало і впливає на розуміння основних тенденцій у розвитку мережі сільськогосподарських товариств, а, отже, використовувати дані загальноросійського рівня потрібно лише після їхньої перевірки та узгодження з іншими джерелами. Принагідно відзначимо, що на сьогодні, в українській історіографії відсутні узагальнювальні статистичні дані щодо розповсюдження СГТ у межах України у хронологічному діапазоні другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Так само відсутні наукові публікації, предметом яких виступають СГТ Чернігівської губернії. Переконані, що історична оцінка явища сільської громадської статутної ініціативи (виникнення, напрями діяльності, внесок в агрокультуру тощо), повинна спиратися на точні статистичні дані, зокрема на показники хронологічно-територіального розповсюдження. В кожній українській губернії Головна управа землеустрою і землеобробітку Російської імперії до 1913 р. зафіксувала діяльність СГТ. На разі українська історіографія потребує появи науково-статистичної студії, предметом якої будуть СГТ українських губерній, із зазначенням назви, дати виникнення, району дії (сільське, волосне, повітове), напрямів діяльності і ролі у покращенні агрокультури українського селянства тощо.

Сфера наших наукових пошуків обертається навколо Лівобережжя України – регіону, де зафіксована найбільша кількість сільських статутних громадських товариств. Зважаючи на те, у цій статті висвітлюємо частково результати наукових пошуків щодо кількісної репрезентації і територіального охоплення СГТ, зокрема в Чернігівській губернії.

Відомості про кількісні показники і діяльність СГТ розпоршені в кількох джерельних групах:

– звіти Головної управи землеустрою і землеобробітку. Попри те, що ці дані обмежені (відсутня інформація про кількість членів, структуру, результати діяльності тощо), зазначені у них назви і дати виникнення товариств цілком достатні, щоб розуміти загальну тенденцію. Інформація цієї групи є чітка та інформативна, що дозволило нам встановити всі складові чернігівської мережі СГТ до 1905 р.;

⁶ *Кооперация на Всероссийской Выставке 1913 г. в Киеве*. Раздел V. (Киев, 1914), 3.

– друківані “Статути” та “Звіти” чернігівських СГТ. За нормами чинного на той час законодавства, реєстрація СГТ відбувалася на підставі заяви від членів-засновників і тексту “Статуту” майбутнього об’єднання до канцелярії губернатора. На текстах зареєстрованих “Статутів” ставили дату його затвердження та номер, під яким Товариство вносили до реєстру офіційних організацій губернії. На сьогодні, зі 108 досліджених СГТ, віднайдено “Статути” лише трьох – Глухівського, Спаського і Стародубського⁷. Зважаючи на те, що зміст статутних документів є основою діяльності будь-якого громадського об’єднання, наявність малої кількості “Статутів” не дозволило повністю реконструювати хронологію процесу виникнення СГТ Чернігівської губернії. Ситуація зі “Звітами” аналогічна. Номінально товариства зобов’язані були щорічно подавати звіти (друковані чи рукописні) про свою діяльність до канцелярії губернатора, канцелярії чи економічної ради відповідного повітового земства. На ділі, такі “Звіти” подавали лише ті СГТ, які клопотали про отримання фінансової допомоги від цих установ. У нашому випадку збереглися поодинокі “Звіти” Смолязького, Новобасанського⁸, Мглинського, Ніжинського, Монастирищенського, Вишенського і Чернігівського СГТ⁹;

– матеріали губернських друків, зокрема “Календарі Чернігівської губернії”, “Земського збірника Чернігівської губернії” та інші. У “Збірнику” частково друкували звіти СГТ, матеріали засідань економічних рад повітових земств тощо. Необхідність появи інформації згаданого змісту пояснювалася тим, що “такими звітами не можуть не цікавитися особи, які долучені до справи організації і функціонування сільськогосподарських товариств, а також гласні губернських зборів, які підтримують подібні ініціативи”¹⁰;

– матеріали повітового друку, зокрема “Журнали повітових зібрань”;

– матеріали в часописі Чернігівського сільськогосподарського товариства – “Селянин”;

---

⁷ “Устав Глуховского сельскохозяйственного общества”, *Земский сборник Черниговской губернии*, №10-11, (1896): 1-9; *Устав Спасского сельскохозяйственного общества*. (Конотоп, 1907); *Устав Стародубского общества сельского хозяйства и животноводства*. (Стародуб, 1894).

⁸ Н. Масютин, “Отчет Новобассанского сельско-хозяйственного общества с 11 ноября 1901 года по 1 января 1903 года”, *Земский сборник Черниговской губернии*, №.7, (1903): 140–154.

⁹ *Отчет Смоляжского сельскохозяйственного общества (Борзенского уезда) с 1 августа 1909 г. по 1 августа 1910 г.* (Нежин, 1910); *Отчет Новобассанского сельскохозяйственного общества за 1903 год.* (Київ, 1904); *Отчет Новобассанского сельскохозяйственного общества за 1904 год.* (Київ, 1905); *Отчет Мглинского сельскохозяйственного общества.* (Чернигов, 1903); *Отчет о деятельности Нежинского сельскохозяйственного общества за 1901 год (4 год существования).* (Нежин, 1902); *Отчет о деятельности Монастырищенского сельскохозяйственного общества за 1911 г.* (Нежин, 1912); *Отчет о деятельности Вишенского сельскохозяйственного общества Остерского уезда Черниговской губернии за 1913 год.* (Борисполь, 1914).

¹⁰ *Земский сборник Черниговской губернии*, №.6 (1910): 92.

– матеріали періодичного друку – “Рілля”, “Черниговская земская неделя”, “Громадська думка”, “Село” та ін.;

– рапорти і звіти повітових справників. Періодично до Чернігівської губернської жандармської управи надходили відомості про “міру політичної благонадійності осіб, які були зареєстровані як члени-засновники професійних союзів, кооперативних об’єднань і сільськогосподарських товариств”, адже “на користь утворення таких товариств клопочуть, головно, особи політично неблагонадійні. А революційні партії планують у майбутньому організувати з них об’єднання для революційних цілей”¹¹;

– звітно-статистичні дані губернських агрономів. На сьогодні в українській історіографії відсутня комплексна інформація щодо статистичних даних мережі чернігівських СГТ в її хронологічній динаміці. Посадові особи Чернігівського земства, зокрема два агрономи В. Л’Етьєнн і П. Гавсевич у 1913 та 1915 рр. спробували систематизувати інформацію про чинні СГТ у Чернігівській губернії станом відповідно на 1910 та 1913 рр. Збереглася узагальнювальна праця члена сільськогосподарського відділу Чернігівського губернського земства, у якій проаналізовано діяльність СГТ за 1912 р.¹² Ці роботи, при всій їхній важливості для дослідників сільської громадської статутної ініціативи, мають кілька недоліків: *по-перше*, аналіз відбувався на підставі інформації, яка надходила від самих СГТ, без їхньої перевірки; *по-друге*, відсоткові показники вираховували, опрацьовуючи звітну документацію не усіх СГТ – у 1910 р. з чинних 33 товариств, анонсувався аналіз діяльності лише 17, або 51,5%.¹³, у 1912 р. з відомих 79 СГТ – 69, або 87,3%; у 1913 р. з зареєстрованих 90 “надіслали звіти про свою діяльність 76 товариств (або 84 % – О. С.), а інші 14, або, можливо, і більша кількість (письмівка наша – О. С.), точно не відомо, в якому вони знаходяться стані”¹⁴. При цьому проаналізовано діяльність ще й незазначених товариств. *По-третє*, у змісті узагальнених матеріалів є помилки щодо року заснування окремих СГТ у Чернігівській губернії.

Сукупність матеріалів зазначених вище джерельних груп дозволяє переглянути кількісні показники в мережі СГТ Чернігівської губернії (15 повітів), уточнити їх і ввести до наукового обігу нову інформацію.

Статистичні дані щодо виникнення СГТ у *Борзнянському повіті* є різними залежно від джерела. Так, за інформацією Департаменту землеобробітку перші 5 об’єднань виникли в 1900 р. – Борзнянське, Івангородське, Кальчинівське,

¹¹ Чернігівське губернське жандармське управління, м. Чернігів, Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАУК), ф. 1439, оп. 1, спр. 1065, арк. 7-9.

¹² *Обзор деятельности с.-х. обществ Черниговской губернии за 1912 г.* (Чернигов, 1914).

¹³ В. Л’Етьєнн, “Деятельность сельскохозяйственных обществ Черниговской губернии в 1910 г.”, *Земский сборник Черниговской губернии*, No.12, (1911): 67.

¹⁴ П. Гавсевич, “Обзор деятельности сельскохозяйственных обществ, время их возникновения, район деятельности и состав членов”, *Земский сборник Черниговской губернии*. No.2, (Чернигов, 1915): 6.

Плисківське і Шаповалівське. Це найбільший показник у Чернігівській губернії одночасної реєстрації СГТ у межах одного повіту на початок ХХ ст. У 1901 р. було засноване Ічнянське СГТ волосного типу¹⁵. На 1910 р. за підрахунками В. Л'Етьєнна та органів поліції в повіті діяло вісім СГТ. За нашим аналізом таких СГТ на 1910 р. діяло 14: у 1901–1910 рр. виникли Ічнянське, Комарівське, Гужівське, Смолязьке, Євлашівське, Рожнівське, Олексіївське, Берестовецьке і Максимівське СГТ. Дописувач журналу “Селянин” зафіксував у Борзнянському повіті у половині 1911 р. реєстрацію і діяльність 12 СГТ¹⁶. Саме тому ми можемо спростувати і цифру П. Гавсевича про дев'ять СГТ у 1913 р. Наші пошуки статутних і звітних матеріалів чинних СГТ у 1913 р. зупинилися на цифрі 17 (ще Прохорівське, Ядутинське і Бурімське). У Борзнянському і Ніжинському повітах функціонувала найрозгалуженіша мережа СГТ серед повітів Чернігівської губернії. Зокрема, в Борзнянському повіті діяло одне СГТ повітового типу, сім – волосного (села і містечка; з 14 волосних центрів), вісім – сільського і одне – хутірського. В цілому на кінець 1913 р. лише Велико-Загорівська, Фастівецька і Парафіївська волость не мали жодного зареєстрованого СГТ.

Перше СГТ у Глухівському повіті виникло в 1896 р. Це було повітове Глухівське СГТ, “Статут” якого підписаний 15 травня. Через низку причин, у 1904 р. рада Товариства оголосила про припинення діяльності громадського об'єднання. Маємо документальну фіксацію поновленої діяльності Глухівського СГТ лише на кінець 1909 – початок 1910 рр.¹⁷ Хоч, за інформацією П. Гавсевича, у повіті практику створення громадських СГТ започатковано лише від 1910 р. реєстрацією “Статуту” Кучерівського СГТ¹⁸. Опрацювання збереженого джерельного та історіографічного матеріалів дозволили дійти таких висновків: у 1896–1904 рр. зафіксована діяльність Глухівського СГТ, що підтверджують статутні та звітні матеріали громадського об'єднання; від 1910 р. у повіті оформилося Кучерівське СГТ, яке так і залишилося єдиною статутною організацією сільського типу; зафіксовані пропозиції з боку земських повітових гласних щодо необхідності організації Глухівського центрального СГТ, які висловлювалися майже до 1914 р.

У 1913 р. за підтримки Глухівського земства активізувався процес щодо відкриття двох СГТ у с. Березі та м. Дубовичах. Зокрема, влітку 1913 р. тут земство організувало публічні читання “Про сільськогосподарські товариства і кооперацію” й на підставі відповідних ухвал повітова земська рада звітувала,

---

¹⁵ Список сельскохозяйственных обществ. (Санкт-Петербург, 1904), 47.

¹⁶ Кооператор, “Кооперативное движение в Борзнянском уезде”, *Селянин*, No.13 (1911): 394.

¹⁷ В. Л'Етьєнн, “Деятельность сельскохозяйственных обществ Черниговской губернии в 1910 г.”, *Земский сборник Черниговской губернии*, No.12, (1911): 67; Чернігівське губернське жандармське управління, м. Чернігів, ЦДІАУК, ф. 1439, оп. 1, спр. 1065, арк. 21.

¹⁸ П. Гавсевич, “Обзор деятельности сельскохозяйственных обществ, время их возникновения, район деятельности и состав членов”, *Земский сборник Черниговской губернии*. No.2, (Чернигов, 1915): 14.

що ці товариства організовувано¹⁹. На 1915 р. підтверджуємо діяльність Дубовичівського СГТ, реєстрацію якого умовно зараховуємо до 1913 р. Про те, що у Глухівському повіті в 1915 р. діяли три СГТ, підтверджують матеріяли повітових земських зборів: “У цей час у повіті є три товариства: Глухівське, Кучерівське і Дубовичівське. Діяльність сільськогосподарських товариств порівняно слабка і обумовлюється, по-перше, короткочасовістю їхнього існування, а по-друге – обмеженістю фінансових засобів товариств, і лише Кучерівське, попри зазначені вище обставини, працює стабільно, що можна зарахувати енергії його керівників”²⁰. Отже, повіт із дев’яти волостей, мав одне СГТ повітового типу і два сільського.

У 1910 р. ініціювали організацію СГТ в *Городнянському повіті*. Цю дату підтверджують В. Л’Етьєнн і П. Гавсевич, але без зазначення назви СГТ. Різниця у їхніх поглядах на статистичні дані полягає лише в тому, що В. Л’Етьєнн у 1910 р. фіксував діяльність “ще одного сільськогосподарського Товариства”, він його визначав як “номінальне”²¹. Звіт Городнянського повітового справника про наявність у повіті статутних об’єднань за 1909–1910 рр. також зазначав одне СГТ – Голубичівське²².

На 1913 р. Городнянські повітові земські збори констатували, що “агрономи брали активну участь у роботі сільськогосподарських товариств”. І далі: “Сільськогосподарські товариства є важливими помічниками у справі розповсюдження сільськогосподарських знань. Кошти, яке земство асигнує сільськогосподарським товариствам, спрямовуються на пропаганду серед людности сільськогосподарських знань, отже використовуються достатньо продуктивно. Так, наприклад, сільськогосподарські товариства мають власні показові ділянки, купують породистих биків для громадської череди, пропагують посів трав та коренеплодів тощо”²³. Висновок із цього тексту можливий лише один – на 1913 р. у Городнянському повіті функціонувало кілька сільськогосподарських громадських об’єднань. П. Гавсевич вважав, що їх було три.

Опрацювавши наявний джерельний та історіографічний матеріял авторка доходить таких висновків: на межі 1909–1910 рр. у Городнянському повіті фіксується діяльність Голубичівського, від 1910 р. – Городнянського, від 1911 р. – Ріпицького і Новоборовичівського СГТ. Обмеженість інформації не дозволяє бути цілком впевненими у діяльності або чинності після 1909 р. Голубичівського товариства. Зважаючи на той факт, що таке СГТ не зафіксував П. Гавсевич, допускаємо можливість, що воно припинило своє функціонування. Залишається

¹⁹ Журнали Глуховского уездного земского собрания 1913 года. (Глухов, 1914), 193.

²⁰ Журнали Глуховского уездного земского собрания 1915 г. (Глухов, 1915), 101, 129.

²¹ В. Л’Етьєнн, “Деятельность сельскохозяйственных обществ Черниговской губернии в 1910 г.”, *Земский сборник Черниговской губернии*, No.12, (1911): 67.

²² Чернігівське губернське жандармське управління, м. Чернігів, ЦДІАУК, ф. 1439, оп. 1, спр. 1065, арк. 117.

²³ Журнал Городнянского уездного земского собрания 1913 года. (Городня, 1914), 545.

відкритим питання щодо реєстрації чи не реєстрації діяльності в 1914 р. Петрівського СГТ, про можливість відкриття якого зазначалося на одному із засідань Городнянських повітових земських зборів²⁴.

Ще одним не з'ясованим питанням щодо системи СГТ Городнянського повіту є повідомлення в часописі “Селянин” про відкриття 12 жовтня 1908 р. нового СГТ у с. Чижівці Борзнянського повіту²⁵. Справа в тому, що населеного пункту у Борзнянському повіті з такою назвою не існувало. Натомість, було село Чижівка у Городнянському повіті. Припустимо, що у повідомленні закралася помилка щодо назви повіту. В такому разі ми отримуємо факт, що першим СГТ у Городнянському повіті було Чижівське, 1908 р. заснування, а, отже, на перший контрольний 1910 р. дослідники мали б зафіксувати діяльність не одного, а двох СГТ. Натомість, цього не сталося. Отже, констатуємо: або Чижівське СГТ дійсно не належало територіально до Городнянського повіту, або воно так і не розпочало свою діяльність, тобто на кінець 1913 р. у межах десяти волостей діяли одне повітове і два волосні СГТ.

Відомості про сільськогосподарський громадський рух на Чернігівщині сходяться на тому, що перше СГТ у *Козелецькому повіті* зареєстрували у 1901 р. І Департамент землеобробітку, і П. Гавсевич повідомили про Новобасанське СГТ волосного типу. За поліційними даними на початок 1910 р. в повіті діяли чотири СГТ – Чемерське, Кобизьке, Ярославське і Старобасанське²⁶. П. Гавсевич і В. Л’Етьєнн сходяться на числовому показникові 1910 р. – п’ять СГТ. Опрацювавши деякі джерельні матеріали, доходимо висновку, що кількісні показники щодо виникнення і діяльності СГТ у Козелецькому повіті станом на контрольний 1910 р. частково співпадають з їхніми даними: в 1901 р. виникло волосне Новобасанське, у 1904 р. – Кобизьке, Ярославо-Старобасанське, в 1906 р. – Чемерське, в 1908 р. – Щастнівське, в 1910 р. – Новобиківське СГТ. Але на кінець 1913 р. замість дев’яти СГТ, про які заявив П. Гавсевич, фіксуємо діяльність 11 СГТ – десяти волосних (з 14 волостей) і одного сільського СГТ. У 1911 р. до них додалися Олишівське, 1912 р. – Держанівське, Ядлівське, Вороньківське волосні та сільське Єрківське СГТ.

Історія громадських СГТ у *Конотопському повіті* розпочалася в 1900 р., з ініціативи громади волосного центру с. Дмитрівка. “Отчеты” земства за 1909 р. повідомили про надання Дмитрівському СГТ грошової позики на три роки²⁷. При цьому В. Л’Етьєнн у своїй праці не зафіксував роботу такого СГТ.

---

²⁴ Журнал Городнянського уездного земского собрания 1913 года. (Городня, 1914), 533

²⁵ “Про відкриття сільськогосподарського товариства в с. Чижівці Борзнянського повіту”, *Селянин*, No.19, (1908): 19.

²⁶ Чернігівське губернське жандармське управління, м. Чернігів, ЦДАУК, ф. 1439, оп. 1, спр. 1065, арк. 93 зв., 103.

²⁷ Журнали Конотопского уездного земского собрания 1909 года. (Конотоп, 1910), 638.

Опрацювавши зміст земської звітної документації, доходимо висновку, що відповідальні особи за розвиток громадської статутної ініціативи на місцях, м'яко говорячи, не володіли повною ситуацією про цей рух у повіті. Відомості, які містяться на різних сторінках “Звітів” і “Журналів” земської управи не узгоджуються між собою. Так, за 1913 р. фіксують, що “у повіті існують два сільськогосподарських товариства та три відправило “Статути” на затвердження”²⁸ (тобто п’ять – О. С.); “з метою компенсації побудови приміщень для випозичальних пунктів та купівлю сільськогосподарського реманенту виділили кошти таким товариствам: Дептівському, Голінському, Бахмацькому, Мітченському, Конотопському, Рубанківському”²⁹ (тобто 6 – О.С.), при цьому повітове земство зазначало, що Конотопському і Дмитрівському СГТ на 1914 р. субсидія не передбачена³⁰, тобто діяло ще одне СГТ – Дмитрівське.

П. Гавсевич на 1913 р. порахував три СГТ, ми ж, після аналізу наявних джерельних матеріалів, стверджуємо, що в Конотопському повіті тоді діяло сім СГТ – одне повітового (м. Конотоп), чотири – волосного (м. Бахмач, м. Голінка, с. Дептівка, с. Дмитрівка), два – сільського (с. Митченки, с. Рубанка) типів.

Першим СГТ у *Ніжинському повіті* стало Товариство повітового типу, “Статут” якого затверджено в 1897 р. Але активні дії з організації СГТ у повіті розпочалися від 1904 р., початку діяльності Володьководівницького СГТ; у 1906 р. діяли – Носівське, в 1909 р. – Веркіївське, Заудайське, Монастирищенське; в 1910 р. – Заньківське. За відомостями Ніжинського повітового справника на початок 1910 р. в Ніжинському повіті діяли чотири СГТ (Заньківське, Заудайське, Носівське, Володьководівницьке)³¹; за інформацією В. Л’Етьєнна у повіті зареєстровано шість СГТ; у матеріалах П. Гавсевича їх було п’ять.

Наші пошуки з виявлення діяльності СГТ у повіті на 1913 р., зупинилися на цифрі 16. У 1912 р. діяли Рівчак-Степанівське, Вересоцьке, Лосинівське, Галицьке, Данинське, Макіївське, Дроздівське, Орлівське, Смолянське; в 1913 р. – Дрімайлівське СГТ. Відкритим залишається питання про Черняхівське СГТ. Відомо, що в березні 1909 р. сільський актив с. Черняхівки Веркіївської волости клопотав про відкриття власного СГТ. За відомостями повітового справника “усі члени співчують лівим партіям. Ініціатор Іван Легейда – людина неблагонадійна, тому вважаю, що дозвіл на створення Товариства є небезпечною справою”³². Подальша доля Черняхівського СГТ нам невідома, але цілком ймовірно, що ініціативу селян не підтримала губернська влада. Отже, на кінець 1913 р. у повіті діяли одне повітове, 12 волосних і чотири сільських СГТ.

²⁸ Журнали Конотопского уездного земского собрания 1913 года. (Конотоп, 1914), 355.

²⁹ Там само, 406-407.

³⁰ Там само, 402.

³¹ Чернігівське губернське жандармське управління, м. Чернігів, ЦДІАУК, ф. 1439, оп.1, спр. 1065, арк. 84а, 88а, 113.

³² Там само. Арк. 22.

Сталою й позитивною тенденцією організації СГТ ми характеризуємо стан справ і у *Кролевецькому повіті*. Першим тут виникло об'єднання селян у с. Спаське Алтинівської волости, “Статут” якого зареєстровано 1906 р. У звітно-статистичних джерельних матеріалах на контрольні 1910 р. і 1913 р. були розбіжності. Так, повітовий справник на 1910 р. повідомив про два СГТ (Понорницьке і Покошицьке), які заснували в 1909 р.³³ В. Л’Етьєнн і П. Гавсевич впевнені, що в 1910 р. у повіті діли не два, а чотири СГТ.

Варто зауважити, що земські матеріали Кролевецького земства, порівняно з іншими земствами, найповніше висвітлюють діяльність місцевих СГТ. Так, у 1909 р. вони фіксували діяльність Спаського і Понорницького СГТ; у 1911 р. – Чапліївського, Карильського, Обтівського, Собизького і Покошицького. Відкриття СГТ у с. Покошичах ініціював ще наприкінці 1909 р. Юхим Леоненко – “селянин, 55 років, людина суперечливої політичної благонадійності”³⁴. Хронологія виникнення Кролевецьких СГТ, за нашими підрахунками, така: в 1906 р. – Спаське, 1909 р. – Понорницьке, Чапліївське, 1910 р. – Собизьке, 1911 р. – Покошицьке, Карильське, Обтівське, 1912 р. – Добротівське, Рождественське, Алтинівське, Атюське, Клишківське; на 1913 р. діяло – Кролевецьке. Отже, ми зафіксували, що в 1913 р. на території повіту діяли 13 СГТ – одне повітове, шість волосних і шість сільських.

В *Остерському повіті* СГТ почали організовувати 1901 р. За відомостями Департаменту землеробства, Гоголівське волосне СГТ утворено 1901 р. На жаль, в наступні роки такий досвід громадської ініціативи підтриманий лише через кілька років, але не пізніше 1909 р., коли нечисленна група заснувала Димерсько-Березинське СГТ. Це Товариство на 1909 р. було найменше – до його складу входило всього троє осіб³⁵. У 1913 р., за даними П. Гавсевича, в Остерському повіті діяло чотири СГТ. Наші пошуки щодо підтвердження чи заперечення цієї цифри привели до констатації того, що у звітний передвоєнний рік у повіті зареєстровано сім СГТ – Гоголівське, Димерсько-Березинське, Крихаївське, Вишенське, Дударківське, Русанівське і Максимське (одне волосне і шість сільських). У повітовому місті не було СГТ.

Поява СГТ у *Сосницькому повіті*, у порівнянні з іншими повітами Чернігівської губернії, зафіксована досить пізно – в 1910 р. В. Л’Етьєнн вважав, що там було дві такі інституції. Натомість, джерельні матеріали, зокрема матеріали Сосницької економічної ради за січень 1911 р., зафіксували звіт повітового агронома, де він “доповів раді про відкриття протягом останнього року (1910 – О. С.) в повіті п’яти селянських сільськогосподарських товариств

---

³³ Чернігівське губернське жандармське управління, м. Чернігів, ЦДІАУК, ф. 1439, оп.1, спр. 1065, арк. 20, 26, 81, 121.

³⁴ Там само, арк. 20, 26

³⁵ Там само, арк. 126 зв.

малого району дії³⁶. Наші пошуки показали, що в Сосницькому повіті на 1910 р., діяло два СГТ – Синявське і Новомлинське. В 1911 р. відкрилися Киселівське, Лавське і Макошинське, 1912 р. діяли ще Менське і Борківське СГТ. За даними П. Гавсевича, 1913 р. в повіті функціонувало 7 СГТ; наші пошуки діяльності СГТ у межах Сосницького повіту це підтверджують. Там діяли одне волосне і шість сільських СГТ.

Найраніше в Чернігівській губернії СГТ виникло у *Стародубському повіті*, де “Статут” першого такого об’єднання – Стародубського товариства сільського господарства та тваринництва, підписаний у 1894 р.³⁷ Попри те, що Товариство провадило свою діяльність до початку 20-х років ХХ ст., звіт повітового справника за 1910 р. містить інформацію, що на території повіту жодне СГТ не функціонувало³⁸, а В. Л’Етьєнн фіксував номінальну діяльність одного СГТ. П. Гавсевич повідомив, що 1913 р. у повіті діяло два СГТ. Крім Стародубського, він зауважив волосне Гринівське. Картотека наших студій підтверджує діяльність повітового Стародубського, волосних Кістерського і Гринівсько-Городищенського СГТ у контрольний 1913 р.

Майже аналогічна ситуація у *Новгород-Сіверському повіті*. Перше СГТ зареєстрували 1899 р. в повітовому центрі. Звітуючи за 1910 р. повітовий справник зауважив, що в повіті не було зареєстровано жодного СГТ³⁹. П. Гавсевич підтвердив відсутність реалізованих громадських ініціатив щодо СГТ, зазначивши “один Новгород-Сіверський повіт весь час залишається без сільськогосподарських товариств: Івотське і Петрівське в селі Грем’яч сільськогосподарські товариства, найімовірніше, числяться, оскільки про їхню діяльність ми не маємо жодних відомостей від 1910 р.”⁴⁰. Наші пошуки щодо діяльності трьох названих СГТ, виявилися малоуспішні. Є всі причини припустити, що в Новгород-Сіверському повіті на середину 1910-х рр. СГТ не працювали.

У *Суразькому повіті* було найменше громадської ініціативи щодо організації СГТ. За звітними даними повітового справника в повіті на початок 1910 р. діяло одне СГТ – Гордіївське (волосний центр). Цю ж інформацію підтвердив і В. Л’Етьєнн. П. Гавсевич впевнений, що цим єдиним СГТ було не Гордіївське, а Суразьке. Матеріали земської повітової управи вже традиційно суперечать одні одному: з одного боку “у 1912 р. чинних кооперативів (с.-г. товариств,

³⁶ “Сосницький земский экономический совет”, *Земский сборник Черниговской губернии*, No.5, (1911): 146.

³⁷ *Устав Стародубского общества сельского хозяйства и животноводства*. (Стародуб, 1894).

³⁸ Чернігівське губернське жандармське управління, м. Чернігів, ЦДАУК, ф. 1439, оп. 1, спр. 1065, арк. 17–19.

³⁹ Там само, арк. 16.

⁴⁰ П. Гавсевич, “Обзор деятельности сельскохозяйственных обществ, время их возникновения, район деятельности и состав членов”, *Земский сборник Черниговской губернии*. No.2, (Чернигов, 1915): 5.

кредитних спілок та споживчих товариств) не існує”, а з іншого – “із кооперативних складів на ділянці діє склад Гордіївського сільськогосподарського товариства”⁴¹. Наше дослідження стану функціонування СГТ у повіті засвідчило, що в 1913 р. діяли два об’єднання – волосне Гордіївське і посадське Свяцьке. Перше виникло 1908 р., а вже на 1909 р. Департамент землеробробітку асигнував 1000 руб. на організацію сільськогосподарського складу⁴². Статистика ж земства повідомляє, що Гордіївське СГТ виникло 1910 р. з ініціативи земського начальника Г. С. Булацеля і місцевих селян. Свяцьке СГТ запрацювало 1912 р. за ухвалою 30 членів-засновників.

Мало СГТ діяло і в *Мглинському повіті*. Традиційно ініціатива відкриття громадського Товариства належала повітовому центру, жителі якого в 1902 р. заснували Мглинське СГТ. Але це Товариство з об’єктивних причин не змогло організувати тривалий діяльний процес, в результаті чого воно змушене в 1910 р. повторно перереєструватися, а фактичну діяльність розпочати лише від другої половини 1912 р. На 1909 р. у повіті активно діяло волосне Почепське СГТ, принаймні тоді зафіксовано представництво Товариства в економічній раді Мглинських повітових зборів⁴³. За матеріалами В. Л’Етьєнна і повітового справника в контрольний 1910 р. у повіті було одне СГТ, за підрахунками П. Гавсевича – два. Авторка схильна підтримати П. Гавсевича і підтвердити функціонування Почепського і Мглинського СГТ. Станом на другу контрольну дату – 1913 р., П. Гавсевич фіксував діяльність трьох СГТ; функціонування Старосільського СГТ в історіографії зафіксоване в 1914 р.⁴⁴, хоч це й не виключає його реєстрації у 1913 р. Отже, у Мглинському повіті функціонували повітове та два волосні СГТ.

Чернігівське товариство сільського господарство, зареєструвавши “Статут” організації в 1907 р., своїм прикладом спонукало до появи нових громадських об’єднань у повіті. Другою, у тому ж році, зорганізувалася громада волосного центру с. Довжик. За відомостями повітового справника, в повіті на початок 1910 р., діяло лише одне Довжицьке СГТ⁴⁵; В. Л’Етьєнн фіксував діяльність у повіті двох СГТ. У 1913 р. П. Гавсевич підтвердив діяльність аж восьми СГТ. Після проведеної пошуково-аналітичної роботи, ми підтверджуємо функціонування в Чернігівському повіті таких СГТ – Чернігівського, Довжицького, Горбівського (Горбівське відділення Чернігівського СГТ), Салтиководівницького, Будського, Гусавського та Антоновичівського. Загалом семи СГТ – одного губерньського і повітового, чотирьох волосних і двох сільських.

---

⁴¹ *Отчет о деятельности Суражской Уездной земской управы за 1912 год.* (Сураж, 1913), 266, 280.

⁴² “Про Гордіївське сільськогосподарське товариство”, *Селянин*. No.9, (1909): 271.

⁴³ *Журнали Мглинского уездного земского собрания за 1909 г.* (Мглин, 1910), 14, 22, 50.

⁴⁴ “Сельскохозяйственное общество в с. Староселье”, в книзі *Календарь Черниговской губернии на 1915 г.* (Чернигов, 1914), 1872.

⁴⁵ Чернігівське губерньське жандармське управління, м. Чернігів, ЦДІАУК, ф. 1439, оп.1, спр. 1065, арк. 105.

На території *Новозибківського повіту* найпізніше, порівняно з іншими повітами Чернігівської губернії, розпочався процес реєстрації СГТ. Їх діяльність П. Гавсевич зафіксував у 1911 р. За даними сільськогосподарського відділу Чернігівської губернії це були Великокривецьке і Семенівське СГТ. Через два роки, за інформацією П. Гавсевича, вже діяло сім СГТ. При цьому, його дані повною мірою не показують динаміки їхнього виникнення. Ми можемо підтвердити факт функціонування в 1913 р. таких СГТ – Новозибківського, Рилівського, Семенівського, Великощербинівського, Великокривецького, Рогівського; з великою часткою ймовірності – Великотопальського та Старобобовицького (одного повітового, трьох волосних, чотирьох сільських).

Отже, подана вище ретельна систематична інформація надає нам підстави стверджувати, що на кінець 1913 р. у межах Чернігівської губернії свою діяльність проводило 108 сільськогосподарських товариств. Ця цифра є новою і вводить в історіографію вперше.

Репрезентованість сільськогосподарських товариств за адміністративно-територіальним поділом така:

Повіт	губернські	повітові	посадські	волосні	к-сть волостей	% забезпеч.	сільські	хутірські	Разом
Борзнянський	–	1	–	7	14	50	8	1	17
Глухівський	–	1	–	–	9	–	2	–	3
Городнянський	–	1	–	2	10	20	–	–	3
Козелецький	–	–	–	10	14	71,4	1	–	11
Конотопський	–	1	–	4	15	26,7	2	–	7
Кролевецький	–	1	–	6	10	60	6	–	13
Мглинський	–	1	–	2	17	11,8	–	–	3
Ніжинський	–	1	–	12	13	92,3	4	–	17
Новгород-Сіверський	–	–	–	–	12	–	–	–	–
Новозибківський	–	1	–	3	11	27,3	4	–	8
Остерський	–	–	–	1	9	11,1	6	–	7
Сосницький	–	1	–	1	14	7,1	6	–	7
Стародубський	–	–	–	2	12	16,7	–	–	3
Суразький	–	1	1	1	15	6,7	–	–	2
Чернігівський	1	–	–	4	12	33,3	2	–	7
Разом	1	9	1	55	187	29,4	41	1	108

Отже, з 15 повітів Чернігівської губернії ми зафіксували функціонування сільськогосподарських товариств у 14 повітах, окрім Новгород-Сіверського. З них лише дев'ять повітових центрів мали СГТ. Ми не рахуємо Чернігівський повіт, оскільки в Чернігові діяло СГТ губернського рівня. Представництво СГТ

у волосних центрах таке: Борзнянський повіт – 50 %, Городнянський – 20 %, Козелецький повіт – 71,4 %, Конотопський повіт – 26,7 %, Кролевецький повіт – 60 %, Мглинський повіт – 11,8 %, Ніжинський 92,3 %, Новозибківський повіт – 27,3 %, Остерський повіт – 11,1 %, Сосницький повіт – 7,1 %, Суразький повіт – 6,7 %, Стародубський – 16,7 %, Чернігівський повіт – 33,3 %. Середній показник забезпеченості волосних центрів СГТ по губернії становить 29,4 %. Територіальне охоплення СГТ сільського рівня є меншим, ніж волосного. На всі села Чернігівської губернії станом на кінець 1913 р. припадає діяльність лише 41 сільського СГТ.

Попри недостатнє територіальне охоплення сільської людності Чернігівської губернії мережею СГТ, маємо підстави констатувати, що наприкінці XIX – на початку XX ст. зафіксовано функціонування мережі громадських статутних сільськогосподарських товариств; підтверджено позитивну динаміку збільшення їх кількісних показників; звернено увагу на сільськогосподарські товариства як добровільні громадські організації, і, відповідно, визнано їх, разом із іншими сільськими товариствами, елементом формування громадянського суспільства.

AGRICULTURAL SOCIETIES IN UKRAINE: THE TERRITORIAL COVERAGE IN CHERNIHIV PROVINCE (late XIX – early XX centuries)

Oksana SYLKA

National University of Food Technologies
Department of Ukrainian Studies
Volodymyrska str. 68, 01601 Kyiv, Ukraine
e-mail: o_medalieva@ukr.net

The history of Ukrainian agricultural societies is a history of village public initiative that aimed to overcome archaism in the agrarian sector. This history is a background of the Ukrainian and general-Empire process of the development of village communities; on the other hand, it is a necessary sign of forming the civic society in the Russian Empire in the early 20th century.

This study concerns those statute agricultural societies that were accountable to Central administrative board of the system of land tenure and agriculture (until 1905 to the Ministry of agriculture and state property. It does not cover the agricultural cooperative organizations (communities, artels, and clubs) that were subordinated to the Department of village economy and agricultural statistics or Administration of the small credits.

The aim is to study the village component to the common system of the public communities whose activity took place in the civil society formulation in Russian Empire. It should be done on the base of complex scientific research that studied the village public communities formulation and activity processes in Ukraine, especially in the Left-bank Ukraine in the end of 19th – the early 20th centuries

The accurate systematical information in this article concerns appearance and functioning of some agricultural communities in Chernihiv province. It gives the grounds to confirming that 108 communities of researched type held their activity in 1914. This figure is used in the historiography for the first time.

There were 15 districts in Chernihiv province and the functioning of agricultural communities was noticed in 14 of them (instead of Novhorod-Siverskiy). Only nine of district centers had agricultural communities. We do not reckon Chernihiv district, because agricultural community in Chernihiv has a

province level. The presence of agricultural communities in volost centers: Borzna district – 50%, Horodnyad. – 20%, Kozelets d. – 71,4%, Konotop d. – 26,7%, Krolevets d. – 60%, Mhlyn d. – 11,8%, Nizhyn d. – 92,3%, Novozybkiv d. – 27,3%, Oster d. – 11,1%, Sosnytsya d. – 7,1%, Surazh d. – 6,7%, Starodub d. – 16,7%, Chernihiv d. – 33,3%. The average number of volost centers' agricultural communities in district is 29,4%. The area of village agricultural communities is less than the volost ones. In the end of 1913 only 41 agricultural communities worked in Chernihiv province.

The main goal of agricultural communities activity was the educational-enlightenment, activity research projects. In addition to that, the agrarian enlightenment was marked as a main direction of the agricultural communities' members' public activity. Some positive impact on the village traditional world was made by additional structural elements in the work of communities. These were stations of agricultural implements for rent, agricultural warehouses, impregnate stations, consumer shops, libraries, grain-cleaning posts. Trying to influence some peasant farms in a way of demonstrative example the communities created model plots, sample of animals' feed and model bee-gardens. The organization of agricultural exhibitions by the communities is referred to the same category.

The agricultural communities' activity caused the appearance of the small but stable peasants stratum that kept their farms in a new way, using scientific knowledge (the activity was realizing with the help of zemstvo specialists and financial support of zemstvo and government). Those peasants were able to get rid of traditionalism and conservatism in the methods and means of their work, and they became the pathfinders of the new agriculture.

Notwithstanding the lack of the agricultural communities' systems' territorial coverage for the village population in Chernihiv province, we can state that the system of civil statute agricultural communities was noticed in the end of 19th – the early 20th centuries. The positive dynamics of their quantitative increase was confirmed; the agricultural communities as the voluntary public organizations were pointed and accepted as an element of civil society formation, with other village communities.

Key words: agricultural societies, Chernihiv, Russian Empire, Ukraine, economy.

REFERENCES

1. [About the agricultural community opening in the village Chyzhivtsi of Borznadistrict], Selyanyn, no. 19, (1908): 19. (in Russian)
2. [Abot Hordiyiv agricultural community], Selyanyn, no 9, (1909): 271. (in Russian)
3. Havsevytch P. "The review of agricultural communities activity, their origin time, tendency of their activity and members", Zemskij sbornyk Chernygovskoj gubernyy, no. 2, (1915): 5, 6, 14... (in Russian).
4. "Province zemstvo economical sonnet", Zemskij sbornyk Chernygovskoj gubernyy, no. 12, (1911): 191-237. (in Russian)
5. Additional issue of address-calendar data until September 1, 1912. Saint-Petersburg, 1912, XV, 85. (in Russian)
6. Additional issue of address-calendar data until January 1, 1917. Petrograd, 1917. XV, 85. (in Russian)
7. The Register of Horodnya district zemstvo meeting of 1913. (Horodnya, 1914), 545. (in Russian)
8. The Registers of Hlukhiv district zemstvo meeting of 1913. (Hlukhiv, 1914), 193. (in Russian)
9. The Registers of Hlukhiv district zemstvo meeting of 1915. (Hlukhiv, 1915), 101, 129.. (in Russian)

10. The Registers of Konotop district zemstvo meeting of 1909. (Konotop, 1910), 638. (in Russian)
11. The Registers of Konotop district zemstvo meeting of 1913. (Konotop, 1914), 355. (in Russian)
12. The Registers of Mhlyn district zemstvo meeting of 1909. (Mhlyn, 1910), 14, 22, 50.. (in Russian)
13. Zemstvo collection of Chernihiv province. (Chernihiv, 1910), no. 6: 92. (in Russian)
14. Cooperator. "Cooperative movement in Borzna district", Selyany, no. 13, (1911): 394. (in Russian)
15. Cooperation in All-Russian Exhibition in Kiev of 1913. (Kyiv, 1914), part V: 3. (in Russian)
16. L'entienn V. "Agricultural communities of Chernihiv province activity in 1910", Zemskyj sbornyk Chernygovskoj gubernyy, no. 12, (1911): 67. (in Russian).
17. Masiutin N. "Nova Basan agricultural community report from November 11, 1901 untill January 1, 1903", Zemskyj sbornyk Chernygovskoj gubernyy, no. 7, (1903): 140-154. (in Russian).
18. Nikanorov A. Credit associations and agricultural ones and agricultural communities correlation. Hliborob, no. 8 (1914): 357-360. (in Russian)
19. Review of Chernihiv province agricultural communities activity in 1912. Chernihiv, 1914. (in Russian).
20. Report of Mhlyn agricultural community. Chernihiv, 1903. (in Russian)
21. Report of Nova Basan agricultural community in 1903. Kyiv, 1904. (in Russian)
22. Report of Nova Basan agricultural community in 1904. Kyiv, 1905. (in Russian)
23. Report of Vishensky agricultural community activity of Oster District in Chernihiv province in 1913. Boryspil, 1914. (in Russian)
24. Report of Monastyrishche agricultural community activity in 1911. – Nizhyn, 1912. (in Russian)
25. Report of Nizhyn agricultural community activity in 1901 (4th year of existence). Nizhyn, 1902. (in Russian)
26. Report of Surazh district zemstvo board activity in 1912. (Surazh, 1913), 266, 280.. (in Russian)
27. Report of Smolyazh agricultural community (Borzna district) from August 1, 1909 untill August 1, 1910. Nizhyn, 1910. (in Russian)
28. "Agricultural community in Starosillya village", Kalendar Chernygovskoj gubernyy na 1915, Chernihiv, (1914): 1872. (in Russian)
29. "Sosnytsya zemstvo economic alcouncil", Zemskyj sbornyk Chernygovskoj gubernyy, no. 5 (1911): 146. (in Russian)
30. "The List of agricultural communities (it was written up to the 1st of July, 1898)", Yzvestyya Mynysterstva zemledelyya y gosudarstvennyh ymushhestv, no. 33 (1898): 1-4. (in Russian)
31. The list of agricultural communities appeared in 1904. Saint-Petersburg, 1905. (in Russian)
32. The list of agricultural communities appeared in 1905. Saint-Petersburg, 1906. (in Russian)
33. The list of agricultural communities. Saint-Petersburg, 1900. (in Russian)
34. The list of agricultural communities. 2nd edition. Saint-Peterburg, 1902. (in Russian)
35. The list of agricultural communities. 3rd edition. Saint-Peterburg, 1904. (in Russian)

36. The list of agricultural communities: (According to the Department of agriculture up to the 1st of January, 1908). 4th edition. Saint-Petersburg, 1909. (in Russian)
37. The list of agricultural communities: (It was written up to the 1st of July, 1898). Saint-Petersburg, 1898. (in Russian)
38. The list of agricultural associations, artels and other kind of cooperative organizations established according to the Main Department of land management and agriculture to the 1st of January 1913. Saint-Petersburg, 1913. (in Russian)
39. The list of agricultural associations, artels and other kind of cooperative organizations established according to the Main Department of land management and agriculture to the 1st of January 1914. Saint-Petersburg, 1914. (in Russian)
40. The reference data of agricultural societies. Address-calendar data up to the spring to 1911. Saint-Petersburg, 1911. (in Russian)
41. The reference data of agricultural societies. Address-calendar data up to the spring to 1915. – Petrograd, 1916. (in Russian)
42. “The Regulations of Hlukhiv agricultural community”. *Zemskij sbornyk Chernygovskoj gubernyy*, no. 10-11 (1896): 1-9. (in Russian)
43. The Regulations of Spas’ke agricultural community. Konotop, 1907. (in Russian)
44. The Regulations of Starodub community of agriculture and animal husbandry. Starodub, 1894. (in Russian)
45. The Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv. Fund 1439, Schedule 1, File 1064, Sheet 84à, 88à, 93, 103, 105, 113, 117. (in Russian)